

GENEZA VELIKIH ATEISTA

II. KARL HEINRICH MARX (1818—1883)

DVA PISMA — JEDNO OTKRIVENJE

»Komunistički rabin« Moses Hess piše, sav uzbuđen, pismo prijatelju Auerbachu. Neka taj pisac zna, što Moses toga dana, 2. rujna 1841, misli. »Veoma ćeš se obradovati, kad se ovdje upoznaš s čovjekom, koji sada spada u krug naših prijatelja, iako živi u Bonnu, gdje će uskoro predavati na sveučilištu... To je pojava koja je na me izvršila veličanstven dojam... Možeš biti pripravan na to da upoznaš najvećeg, možda jedinog pravog živućeg filozofa... Dr Marx, tako se zove moj idol, još je sasvim mlad čovjek (možda su mu najviše dvadeset i četiri godine) i srednjovjekovnoj će religiji i politici zadati posljednji udarac; on povezuje s najdubljom filozofskom ozbiljnošću duhovitost oštru kao nož; zamisli sebi Rousseaua, Voltairea, Holbacha, Lessinga, Heinea i Hegela, kako su sjedinjeni u jednoj osobi; kažem — sjedinjeni, a ne pobacani na jednu hrpu — takav ti je dr Marx.«

Mjesec dana kasnije piše jedan od osnivača »Rajnskih novina«, Georg Jung, pismo Marxovu prijatelju i višegodišnjem suradniku Arnoldu Rugeu: »Dr Marx, dr Bauer i L. Feuerbach udružili su se da osnuju teološko-filozofsku reviju. Dobri stari Bog dobro bi učinio, kad bi se okružio svim anđelima i kad bi se sam nad sobom sažalio, jer će ga ova tri čovjeka sasvim sigurno izbaciti iz njegova raja i javno će protiv njega započeti proces. Svakako, Marx tvrdi da je kršćanska religija jedna od najnemoralnijih. Mada je skroz naskroz revolucionaran, to je jedan od najoštroumnijih duhova, što ih ja poznajem« (W. 48—49).

Tko je taj mladi, dvadesetitrogodišnji doktor filozofije? I zašto takve riječi grme oko njega? Zašto i njegov nerazdruživi životni prijatelj i kroz 40 godina suradnik, pravi Poluks genijalnoga Kastora, piše o njemu u trećem pjevanju »Trijumfa vjere«: »... juri tjeran gnjevom i kao da bi

htio zgrabiti svod nebeski i privući ga k zemlji! Tako on širi ruke i diže ih u zrak. A zatim stišće tešku pesnicu i neumorno grmi kao da ga hiljadu đavola hvata za čuperke njegovih vlasli!« Odakle Engelsu takav sud? (C. I, 333).

1. DIJETE LIBERALNE TRIERSKE SREDINE

Kad se 5. svibnja 1818. uglednom trierskom Justizratu — pravnom savjetniku Heinrichu Marxu rodio sin, bio je neobično radostan. Heinrich je bio »lijep tip Židova«, iz ugledne rabinske loze, spretan pravnik. To je zvanje u duši namijenio svom prvorodenom sinu. Dvije godine prije obratio se bio na protestantizam. Valjda radi uspješnije karijere poput mnogih tadašnjih Židova. Znamo da je veliki Heine svoje pokrštenje zvao »ulaznicom za evropsku oivilizaciju«. Hirschel — Heinrich Marx mislio je, da će ga njegovo krštenje sigurno voditi stepenicama karijere.

Bio je to liberalan građanin staroga carskoga Trieria, grada s desecima crkvi i samostana i s Kristovom haljinom, što su je u katedrali ljubomorno čuvali. Goethe je nazvao triersku okolicu »sretnom zemljom . . . gdje vlada blagostanje« (C. I, 68). Marxovi su bili imućni. Obitelj se smatrala sretnom. Znamo doduše da mama Henrietta rođena Presborck nije bila ni liberalna ni pametna kao otac. Bila je to veoma uredna žena, prilično sitničava, duhom uska, koja je u pismima češće dozivala sinu Karlu u pamet Boga i na posao Božji blagoslov. Njezin utjecaj, kaže W. (45), bio je »nulle — nikakav«. Kasnije je život svoga sina smatrala potpunim slomom. Pred smrt (1863) rekla je da bi Karl mnogo bolje učinio da je stekao kapital nego što je o njemu pisao!

Otac je utjecao na dječakovu dušu. Kako je sam bio protestant à la Lessing, zadojen Kantovim načelima o dužnosti, »znajući napamet Voltairea i Rousseaua« isповijedao je čistu vjeru u Boga kao Newton, Locke i Leibniz. Ukratko — bio je deist i tipična buržujka »poštenjačina«. Osam godina poslije svoga krštenja doveo je na krštenje sedmero svoje djece. Godinu dana kasnije — 1825 — nakon smrti svojih rabinskih roditelja krstila se i mati Henrietta. Takva je obitelj utisnula u srce mališa Karla jedva nešto dublje kršćansko.

Dječak je, ako vjerujemo njegovoj kćeri Eleanor, bio »snažno i obijesno dijete veoma otvorena duha; neobično se rado sa sestrama veroao po obližnjim brežuljcima, pri čemu je sestre pomalo tiranski prinuđivao da jednu neukusne kolače, koje bi kod kuće sam zgotovio. Zbog njegove čudi veseljaka i porugljivca njegovi su ga prijatelji u isti čas voljeli i bojali ga se; u njemu je kipio silan život, te je uvijek bio pripravan da s vršnjacima povede neku igru, ali bi je često znao okrenuti u ironično podsmijevanje i izrugivanje; u kasnijim je godinama oko njegovih usana titrao lagani sarkastični smiješak« (C. I, 81). Ostala su djeca bila osrednja. Karl je bio »radost i ponos roditelja«, ali nikakav prerano sazreli genij.

Školu je polazio u starom biskupskom sjemeništu. Bilo je tu odličnih profesora (iz hebrejskog Schneeman, iz matematike Steinger, iz povijesti glasoviti liberalac i racionalist Wyttenbach). Dobar dak, bez upadnog sjaja, Karl je dobio jedne godine nagradu zbog učenja stranih jezika,

druge godine zbog njemačkih sastavaka. Bilo mu je 17 godina kad je maturirao. (Polovica njegovih suučenika propala je na maturi!).

Od sedam sastavaka mladog maturanta dva su zbilja zanimljiva. U njima otkrivamo kasnijeg vizionara i čovjeka okrenuta prema praksi i napretku. Njemačka je tema glasila »Razmišljanje mlada čovjeka pred izborom zvanja«. Karl piše kako »Božanstvo« određuje čovjeku da radi oko osobnog dostojanstva i oko sreće drugih ljudi. Ne uči li nas vjera, pita mladi maturant, da se IDEAL (tj. Krist) žrtvovao za čovječanstvo? Radeći tako za ljudski rod, stvaramo djela »za vječnost«. Život najbolje upotrebljavamo, kad ga posvetimo drugima. I to ne apstrakcijom, nego praktičnim radom — zaključuje naš mislilac. Ove misli nisu »etički saint-simonovski credo«, kako misli Rubel (K. Marx, 1957, str. 22). Ovo je izraz plemenitosti, s nešto prosvjetiteljstva, s dosta filantropskog žara i s nekom dozom religije dužnosti, koju je naučio od oca i vjeroučitelja, kantovaca . . .

Drugi je značajan sastavak i ujedno slika Karlova duha zadaća o religiji: »Jedinstvo vjernika s Kristom prema Ivanu XV, 1—14«. Marx je polazio pet godina predavanja katehete J. A. Kueppera, konzistorijalnog savjetnika i pastora male protestantske trierske zajednice. Kuepper je kantovac. U svom priručniku za propovjednike i odgojitelje (1807) zabacuje Schleiermacherove ideje, a priklanja se Herderu, Fichteu i Schellingu. Marx je u naturalnom sastavku jedva dirnuo dogmu. Odmah počinje moralnim prospektom. Jedinstvo s Kristom, kaže, nužno je zbog naše naravi. Ona se mora osloboditi od tamnih noći. »Primitivni narodi i divljaci, koji još nisu primili Kristove nauke, očituju nutarnji nemir, strah pred srdžbom svojih bogova, duboko uvjerenje o svom padu, prinoseći svojim bogovima žrtve, vjerujući da žrtvama otkupljuju svoju krivnju.« To je humanistička briga da se sjedinimo s Kristom u moralnom redu. Na to nas nagoni »Erlösungsbedürftigkeit — potreba za spasenjem«, naša priroda sklona zlu, nesigurni razum, pokvareno srce, pad pred Bogom! Riječ je o ljudskom idealu, luterovski obojena. »Čim čovjek stekne ovu krepost, ovo sjedinjenje s Kristom, čeka spokojen i smiren udarce sudbine. Hrabro se opire oluji strasti, bez straha podnosi bjesnilo zla-ta što bi ga moglo uništiti, tko bi mu mogao oteti njegovu Spasitelja?« (C. I, 85). Kao primjer čovjekove težnje da dođe do Boga Marx uzima Platona. Bogu nas vodi sve čistija moralnost. Krepost je s Kristom ljudskija i blaža od stoičke, čistija i dublja od epikurovske, piše Karl.

Korektor zadaće pripomenu da »uopće nije dirnuta prava bit sjedinjenja o kojoj je riječ«, ali je sastavak uza sve to »živ i snažan, bogat mislima.«

Dušeavno stanje 17-godišnjeg maturanta može se ovako skicirati: religiozna praksa, u liberalnoj sredini, bila je mršava. Prije mature — 23. ožujka 1835 — primio je Karl potvrdu. Dogmatska izobrazba bila je površna, kako svjedoči maturantska zadaća. Zanima ga sve više onakvo zvanje, koje će pokretati i dizati kroz praksu. »Za mlada su čovjeka najopasnija ona zvanja, piše tada, koja se bave apstraktnim idejama, umjesto da ga uklope u život!« Nije li to potajni poziv . . .? Prijateljstvo sa starim Ludwigom von Westphalnom, iz Rimske ulice, dariva Karla sa dva dara: liberalnim nazorom i zaručnicom. S barunom je mnogo razgovarao o sva-

čemu. Ludwig je mladiću pričao o životu i nauci Saint-Simonovoj; oduševio ga je za Homera i Shakespearea, koji će Marxu ostati najmiliji pisci. A mlada Jenny postat će, poslije mnogo peripetija, Karlova žena.

2. STUDENT HEGELOVSKOG SVEUČILIŠTA

Kasnije je valjda i sam Karl htio iz pamćenja izbrisati kobnu godinu sveučilišta u Bonnu (1835—1836). S Engelsom priznaje da je to bio »promašen život«. Našao se među 700 studenata, učlanio se u Trierski klub, ubrzo postao predsjednik u klubu svojih zemljaka. Vlasti su u to doba počele hajku na studentske zajednice. Mladi su tjeralicu iskoristili, pa se razišli po krčmama i dvorištima za mačevanje. Marxa je u Bonnu moralo zanimati pravo. Njemu je kudikamo draža filozofija. Kriomice sluša W. F. Schlegela, predvođnika romantičkog pokreta. Upoznaje na tim predavanjima Schellingovu filozofiju prirode. Predavanja je na očev savjet sveo s 9 na 6 i marljivo ih pohađao. Napustio je fiziku i kemiju, jer su profesori bili mizerni.

Cornu (I, 92) piše, da se Karl u Bonnu odao slobodnom, veselom i prilično raskalašenom životu. U svibnju 1836, nekako oko njegovog 18. rođendana, zatvoriše ga jedan dan i jednu noć zbog pijančevanja i buke. U kolovozu iste godine bude ranjen iznad oka u nekom dvoboju. Naknadno protiv njega podnesoše prijavu, da je u Köln prenosio zabranjeno oružje. . . Ocu je bilo mrsko što se druži s protuhama i s pjesnicima. Neće u životu ništa postići »kao obični mali stihoklepac«. A nadošlo je bilo vrijeme za stihove. Samo Karl nema ni pune inspiracije ni smisla za okovani stih.

U praznicima nakon lonskog studija zamoli kod kuće za ruku svoju dugogodišnju simpatiju, najljepšu djevojku u Trieru, Jenny von Westphalen. Zaručiše se baš romantički, potajno, jer je ona bila 4 godine starija od njega, a roditelji nisu o tome ništa smjeli znati. Ta će divna »kraljica plesova« 1843. godine postati pred oltarom njegovom ženom i roditi će mu 6-ero djece. Spomenimo i slobodno zaboravimo, da su stihovi, što ih je iz Berlina slao svojoj ljubavi, najslabije Marxovo djelo. On ih je sam kasnije osudio. . .

Listopad 1836. nađe Karla u Berlinu. U tom će velegradu trgovine i znanosti nastaviti studij. L. Feuerbach pisao je negdje 12 godina prije toga svome ocu, da u Berlinu nema pijančevanja, dvoboja ili skupnih sumnjivih izleta. Tu vlada rad, mir i tišina. »Druga su sveučilišta, ako ih usporedite s ovim hramom rada, buke birtije!«

U Bonnu je Marx srknuo prilično romantizma. Otkrio mu se iracionalni, nesvjesni Ja; zagrijala ga želja za povijesnim zbivanjem. Berlin će postati Marxov »hegelovski novicijat i ateologija«. Karl nije konvertirao na romantizam, kako misli Cornu (W. 56). Ali je romantizam dao prve dublje crte dijalektičkoj cjelini zbivanja, organskom shvaćanju društva, a naročito — otkrio je jedinstvenu viziju povijesti.

Oko Karla se u to doba plela i tkala zanimljiva, probuđena, nova povijest. On je to brzo shvatio. I bacio se svim srcem u nju. Ideje francuske revolucije dizale su francuske boje i zvuk marseljeze nad sve Méternichove

paragrafe. Duh »Svete Alijanse i Biblije« samo je razdražio duhove, kojima je ideja »bratstva, jednakosti i slobode« nadražila apetit za demokraciju. Nadolazi jakim korakom francusko i englesko ekonomsko i socijalno gibanje. Jača buržoazija nakon diskriminacije plemstva. Seljaci i radnici kušaju se organizirati. (Marx će kasnije braniti seljake i vinogradare s obale Moselle!). Pruska država pritišće apsolutizmom. Izvana i naizgled veže se s kršćanstvom i štiti hegelovce, dok joj ne dodijaju. Jasno je da će svaka kritika države udariti i na religiju, koja je s njom u sprezi. Policija je na sveučilištima načulila uši. Razgoni sve omladinske saveze, naročito u Porajnju. Oko Gutzkova, Mundta i Heinea vrzu se mladi — Junges Deutschland — i mrljaju protiv monarhije, prijete kršćanstvu. Socijalističke misli potpomažu liberalima i demokratima, skrivajući se iza njih. Vidovitiji osjećaju, da se čitav jedan poredak baca u nepovrat. Saint-Simon viče da je povijest »socijalna fizika«, kojom vitlaju određeni zakoni. Revolucija mora provaliti prirodno i fatalno. Sve sile zgusnute su u svijetu mlade industrije — sav je napor u znaku slobode! A to je dinamit. Država strepi pred ovim idejama, osobito kad uskaču preko granice izvana.

Marx vidi još nešto. Uza svu »restauraciju« nakon revolucije kršćanstvo proživljava pravu agoniju. Blokovski je razmrvljeno i mrtvo. Politički kompromitirano zbog preostatka apsolutizma i feuda, uz koji se veže. Socijalno neprobuđeno i valjda nedoraslo. Trierski biskup veliča pruskog vladara kao zaštitnika vjere, jer mu velikodušno predaje ključeve biskupske palače! Karlu je 6 godina kad se to zbiva. Ali će ga kukavička crkvena politika sablažnjavati čitav život. — Mnogo je teža nutarnja, duhovna anemija i agonija. Kršćanstvo razaraju racionalistički »zaštitnici« i u školama i na propovjedaonicama. Kupisch piše da su Marxovi suvremenici (od 1830. do 1850) dozrijevali pod utjecajem modernog liberalizma, idealističke najezde i kršćanske slabosti (Vom Pietismus zum Kommunismus, 1953, p. 14). Preko Schellinga šaptao je panteist Spinoza, preko Fichtea naturalist Rousseau, preko Hegela Eriugena i sam stari mračni Heraklit...

Ali se u tom kovitlacu izdiže masiv Hegela! Marx je stigao u Berlin pet godina poslije Filozofove smrti. Odmah ga je i sudbonosno zahvatio val hegelijanizma. I u politici, i u pravu, i u religiji Hegel je postao skretnica za mladog studenta. Ta pitanja, koja su zanimala Učitelja, razdvojila su učenike. Posebno se izrojio roj mladih i veoma odlučnih (D. F. Strauss, A. Cieszkowski, A. Ruge, B. Bauer, L. Feuerbach, K. F. Köppen, M. Stirner, M. Hess...). Nekoliko godina poslije dat će Marx i Engels u »Njemačkoj ideologiji« profil »lijevog hegelovskog krila«. Hegel je religiju opisao kao »Vorstellungen — predodžbe«. One mogu biti podesne za odnos malog, nefilozofskog čovjeka prema Sveduhu. Mislioci naprotiv imaju jasan prolaz kroz »Begriffen — pojmove«. Tu se nalazi istina i pravi pogled na das Ganze — na cjelokupnu razvojnu stvarnost Ideje. Mladi se hegelovci okomiše ne toliko na naivnu vjeru (Glaube), pa ni na kritičnu refleksiju (Aufklärung) nego na najviši zamišljeni stadij — na fiktivnu vezu između vjere i filozofije, na Religionsphilosophie! Mladohegelovci, veli Loewith, uperiše oružje zajedno s Hegelom protiv — objave. Razaraju sam pojam i mogućnost Božje komunikacije

s čovjekom. Religija nije čovjeku nešto darovano, niti nužno izraslo iz same prirode duha, nego je čovjek sam stvara — kako će to dotumačiti Feuerbach.

Marx će i sam žvakati Feuerbachova djela. Ali je prije toga morao obračunati s utjecajem Davida Straussa i Brune Bauera. Strauss je kao pravi David savršeno »dotukao« Golijata biblijske objave, piše Engels. U svom djelu »Das Leben Jesu« (1835) gleda u Kristu hegelovski moment ideje, koja se nuždom evolucije i dijalektike razvija u znaku sve veće »objave« za čovjeka. Istočne mitske slike dale su okvir, u kome se Krist javlja kao najdublja religiozna priznanica Božanstvu.

Marx osjeća, da je njegov prijatelj Bauer mnogo radikalniji. Prijateljevali su četiri godine (1838—1842). U to vrijeme Bauer je dokrajčio Straussovo djelo. Uništio je povjerenje u povijesno značenje svetih knjiga. Naročito je kritizirao Evandelja. U svojim »Kritikama evandeoske povijesti« — piše neki Berlinčanin — »nastoji dokazati da ni jedan jedini atom Evandelja nije povijesno vrijedan, da je naprotiv cijelo Evandelje slobodna književna tvorevina evandelista... Nasuprot Straussovim pozitivnim pretpostavkama, Bauer je kao svemoćnog stvoritelja svetih knjiga postavio samosvijest, onu istu samosvijest, za koju Feuerbach nastoji dokazati da je stvorila određene dogme« (C. I, 200). Objava je odraz i izraz univerzalne svijesti, koja se upravo tako razvila! I jer se momenti svijesti hegelovskom dosljednošću razvijaju, razvoj mora pregaziti kršćanstvo! Posao je filozofa da najvišu tvorevinu svijesti, državu, na vrijeme izvuku iz prevlasti kršćanske religije. Tu će misao iste godine (1838) potvrditi Cieszkowski (Prolegomena zur Historiosophie) naglaskom revolucionara: mjesto prošlosti uz pomoć sve odlučnije kritike mora nastupiti nova budućnost!

Marx upoznaje sve napade »lijevih hegelovaca« (Linkshegelianer) na državnu zemaljsku crkvu (Altpreussische Landeskirche). Svi moraju istupiti iz nje! Protivnici mladoj struji podmeću razne krivice, ali su osnovna četiri prigovora: — oni ateistički niječu osobnog Boga; — uče uporno da je Evandelje mit; — otvoreno se zalažu za sasvim zemaljsku vjeru; — uza sve to neki se od njih nazivaju kršćanima! (W. Sens, Karl Marx, 1935, str. 24).

Sve je to punilo srce mladog Marxa već onda, kad je prohladnog 10. studenoga 1837. pisao, ponešto uzrujan, golemo pismo oca. Otkrio mu je glavne obrise svoje »hegelovske duše«. Pismo otkriva neobičnu marljivost i radnu snagu, kojom svršava poslove, čita desetke knjiga, baca na papir skice mnogih rasprava. Moli oca da bi smio kući (da vidi onu, s kojom se dopisuje!). Razdire ga želja za enciklopedijskim znanjem. Prevodi, kaže, Tacita i Ovidija! Od svega toga je značajnije što javlja o svome nazoru. Piše da je obradio »novi metafizički temeljni sistem«. A to je Hegelov sistem, koji ga je posvema očarao. Ne poetski, jer je Hegel mračan. Nego zbiljski, jer je Hegel sveobuhvatan. Dok je, veli, čitao samo neke odlomke Hegelove misli, njena »groteskna melodija s pećine« nije mu bila po čudi. Kad se nanovo razbolio, prostudirao ju je skroz naskroz. Pri tom ga obuze nekakvo pravo »ironijsko bjesnilo«, jer je Poslije tolikih neuspjelih »negacija« pronašao nešto stalno!

Otac je malo šta shvatio. Ne sumnja ipak da je u Karlu »neki demon«. Razabrao je to, taj vladin tajni pravni savjetnik, iz pisma kojim je još u veljači 1837. sin javio kući da se oslobodio idealizma, koji se »hranio elementima Fichteove i Kantove filozofije«. Svoju je životnu ideju potražio u srcu stvarnosti. »Bogovi koji su prije imali sjedište iznad zemlje, sada su u njenu središtu!«

Marx tada piše filozofski dijalog »Kleant, ili o polaznoj točki i nužnom razvoju filozofije«. Što je sve bacio na 24 ispisana arka! Uz pomoć prirodne znanosti, Schellinga i drugih filozofa, opisuje kako je Bog spočetka za mislioca čisti pojam, koji svoju bit razvija dijalektički, pa se manifestira u obliku religije, prirode i povijesti. Na kraju ga je neka »lažljiva sirena« dovela opet u naručje Hegela od koga je htio pobjeći! Nikad više neće napustiti srce Hegelove vizije!

U navedenom pismu Marx javlja kako su na njega djelovali profesori prava Gans i Savigny. Karl je zamislio opširno djelo o filozofiji prava. Skupio je obilje građe. U prvom dijelu htio je obraditi metafiziku prava — biva opća pravna načela; a u drugom filozofiju prava — to bi morao biti prikaz, kako su ta opća načela ostvarena u rimskom pravu. Taj njegov »juristički monstrum«, kako ga Cornu zove (I, 120), progutao je preko 300 strana! Bez uspjeha. Marx je shvatio da je nemoguće po volji premještati zasade općeg prava na Rim, zasade rimskog prava na druga područja svijeta. Umoran od svega toga i razočaran, Karl se baca na književnost. Čita bez predaha Lessinga, Solgera, Winckelmanna, Tacita i Ludena. Ne napušta svojih dragih klasika. Kupuje nove pisce i stvara krasnu biblioteku (preko 1500 svezaka!). Kuša i sam pisati. Ali su mu i drama »Oulanem«, i početak romana »Skorpion i Feliks«, i par napisanih pjesama — slaba roba. Za portret i psihogram njegova duha najznačajniji je monolog junaka Oulanema. Njegov završetak pokazuje, da je Marx nevjernik. »Svjetovi nas odvlače u svoja kola urličući svoju pjesmu smrti, a mi — lakrdijaši jednog bezdušnog boga — podgrijevamo zmiju otrovnicu u svojim grudima da bismo je vidjeli kako se u svojoj svemoći upravlja da nas satre svojim prezirom, dok vječna i beskorisna pjesma valova huči, tjerajući naše uši u očajanje. No kocka je bačena, uništimo odmah cijelo to tkanje laži i neka se s prokletstvom svrši ono, što je s prokletstvom i nastalo!« (cit. C. I, 123).

U prvim se svojim pjesmama Marx bunio općenito protiv svijeta. Sada se diže sve jače protiv društva. Pišući kritike i epigrame o Schilleru i Goetheu, ističe njihove nedostatke, tužne religiozne preostatke i munje nevjere, koje se tu i tamo javljaju. Na domaku je vlastita i ozbiljna kritika nevjere, koja se sprema.

3. OD EPIKURA PREKO SPINOZE DO FEUERBACHA

Početkom 1842. proturio je Marx u svijet raspravu »Luter kao sudac između Straussa i Feuerbacha«. Stoji uz Feuerbacha, kao na obali »ognjenog potoka«! Radilo se o pojmu čuda. Feuerbach je čudo tumačio kao produkt osjećaja i mašte. Strauss kao izraz opće hegelovske Svijesti. Strauss, kaže Marx, promatra stvar usko i teološki. Feuerbach naprotiv

znanstveno i slobodno široko. Ipak je obračun Marxov u nečem dubljem i ozbiljnijem: sve do ovog časa bio je zadovoljan teološkim »ateizmom« Straussa i Bauera. Ali sad skreće na novu stranu. Prigovara kršćanima i njihovim teolozima, da su sve pobrkali. Neka se osvijeste i poslušaju razloge jednog antikrista, koji im otkriva bit njihove vjere! »Feuerbach je čistilište sadašnjih vremena!«

Wackenheim drži (88) da Marx prije svoje ženidbe (1843) nema dosta zrelosti i snage da pohvata sve niti religiozne kritike. Feuerbach je dobro došao i svojim zaoštrenim stavom prema hegelovskoj religioznoj misli dahnuo u Marxa temeljnu inspiraciju. Ona će preko doktorske dizertacije i prosvjetiteljske Marxove periode dozreti u osobnu nerazorivu viziju.

U travnju 1841. predao je mladi doktorand svoju dizertaciju sveučilištu u Jeni. Točno 15. travnja proglašen je, u odsutnosti, doktorom filozofije. Obradio je temu »Razlika između Demokritove i Epikurove filozofije prirode«. To je bila filozofska i religiozna ispovijed pred konac 23. godine života i sveučilišnih nauka. To je obračun s Hegelom, s kojim se Marx od 1837. upravo u samoj srži sistema i slaže i ne slaže. I u tezi brani Epikura protiv Hegela, koji Epikura ne podnosi, a napada Plutarha, koga Hegel štuje i brani.

Zanima nas jedino religiozni odsjev teze. Marx Demokritu zamjerava njegov atomizam, koji tvrdo prerasta u fatalizam. Demokrit čovjeka baca u strah i na koljena pred bogovima. Senzualist Epikur, »najveći prosvjetitelj Grčke«, diže se otklonom atoma iznad čistog determinizma. Čovjeka dariva voljom i čupa iz kandža sudbine, kako pripominje Lukrecije. Oslobađa ga od straha i uvodi u apsolutnu slobodu duha. Proglasio je božanska svojstva slobodna čovjeka. Marx citira Lukrecijeve stihove: Moja je pjesma posvećena uzvišenoj stvari. Želim osloboditi duh još više od religioznih okova! (De rerum natura, I, v. 931—932). »Prvi temelj svega filozofskoga istraživanja jest smion i slobodan duh!« A najveća radost — veli Marx — bit će uvijek radost »stvaranja svijeta«!

Epikur je dakle slobodan i velik, mada je Kant njegovo otklanjanje atoma pri padu nazvao »bestidnim izumom«. Epikur je posvetio duh osjetnosti, a to je smrtonosni udarac Platonu! Ali Plutarh, koji reče da je nemoguće sretno živjeti prema Epikurovim bezbožnim načelima, uzbuđuje i ljuti Marxa. Plutarh je hvalio bogove i bogoštovlje. Bogovi nas, reče, čuvaju od zla. Marx primjećuje, da je čovjekovo najstrašnije zlo, što svoja svojstva pripisuje nekakvoj vanjskoj božanskoj slici. Marx pronalazi izraze, a nešto i od samog nazora, u prvim Feuerbachovim spisima. Blaženstvo, želja za besmrtnošću, napast neke transcendencije — sve je to razaranje pravoga čovjekova lika. Marx guši Gassendieva misli, da se uz epikureizam dade spasiti besmrtnost i vjera u Providnost! Svi napori da teologija nadvlada filozofiju, za Marxa su ludorije. Hvali Humeovu izreku, da se filozofija ne može pozivati na sud zbog svojih zaključaka, kao ni kralj zbog tobožnjih prekršaja... Marx napušta Hegela, ukoliko Hegel nije definitivno napustio religije.

Filozofija, kaže Marx, mora izdići Prometejevu misao i vjeroispovijest: U jednu riječ — mrzim sve bogove! Ova se maksima najvećeg buntovnika baca u obraz svim bogovima na nebu i na zemlji, koji ne

bi priznavali kao vrhovno božanstvo svijest što je čovjek ima sam o sebi! Prometej, osjećamo, predstavlja novog čovjeka! Voli psovati pribijen na kavkaskoj stijeni negoli svojevoljno robovati Zeusu! »U filozofskom kalendaru, kaže Marx, Prometej zauzima prvo mjesto među svecima i mučenicima!« (MEGA, I, 1/1, p. 10).

Takav je mislilac morao udariti na Bauerovu obranu platonizma u kršćanstvu. Njihovo će prijateljstvo doživjeti definitivni brodolom. Bauerova filozofija za Marxa miriše po transcencenciji. Zato je pokvarena i zla. Iste prigovore iznosi Marx protiv Schellinga. Vadi odnekud jedno davno pismo, u kome je taj idealist napisao da čovjekov duh ne smije plakati, ako izgubi religiozne lance... Podjednako Marx priprema napad na Proudhona. Njegov komunizam i odveć miriše po božanskoj pravdi. S Proudhonom će dovršiti bitku šest godina kasnije.

Možda se nalazimo u samoj sredini Marxova »religioznoga čišćenja«. U ovo doba (između 1841. i 1843) Karl odbacuje sve klasične dokaze za egzistenciju Boga. S Hegelom, potpunim monistom, ruši svaki tip kozmološkog dokaza. Priroda je u sebi svoje dostatno opravdanje. U njoj nema Božjih tragova. Ako postoji ijedan dokaz da Bog postoji, onda je to — ontološki. O njemu su, znamo, raspravljali i Descartes, i Leibniz, i Kant. Marx čita Anselmovu i druge formule toga dokaza i naziva ih tautologijom. Tresla se brda, rodio se miš... Mašta je veoma moćna, tvrdi protiv Kanta. Može uvjeriti čovjeka da postoji Bog, kao što ga može varati da će izmišljenim novcem platiti dugove... Bogovi bi vrijeđili samo ondje i onako, gdje bi i kako bili smišljeni. Nitko ne prihvaća tuđe bogove, kad ima svoje. »Što je određena zemlja za određene bogove, to je zemlja uma (Vernunft) za Boga općenito — a to znači pokrajina gdje prestaje egzistirati!« (O tome W. Schulze, K. Marx und der ontologische Gottesbeweis, 1954). Marx ističe razum koji niječe svaku vjeru, protiv Anselmove vjere koja traži pristanak razuma. Intellectus negans fidem — protiv fides quaerens intellectum! Marx, kaže Wackenheim (101), jedva da dotiče rub Anselmova razmišljanja. On svojevoljno okreće smisao dokaza: argumenti su otkriće čovjekove svijesti o sebi samome! Sva je teologija neuspjeli pokušaj da se naopako opiše čovjek i zamijeni antropologija. Marx kaže da bi jedini pravi dokaz u prilog Boga bio — apsurd i užas ovog svijeta. Piše izazovno: »Jer je priroda zlo organizirana, Bog postoji. Jer postoji apsurdni svijet, postoji Bog. Jer nema misli, postoji Bog... Ukratko: Nerazum je egzistencija Božja!« (MEGA, I, 1/1, p. 81).

Na tako pročišćenom terenu duše trebalo je graditi. Marx je 1841, u godini doktorata, otkrio Spinozu. Tri bilježnice ispisao je odlomcima i mislima tog nizozemskog panteističkog mislioca. Izopćeni amsterdamski Židov utisnuo je Marxu u svijest svoje tri temeljne »religiozne« ideje: bijedu koja nužno rađa iluzijom, utješnu funkciju religije i političko bezobzirno iskorišćavanje religije. Spinozina misao, da je Bog istovetan sa svijetom — da je svemir jedna supstancija — da je Božanstvo imanentno prirodi (natura naturans) — a sve vidljivo samo je modifikacija te vječne supstancije (natura naturata), Marxa ne ostavlja. On će taj slikoviti monizam vezati na Hegelov motor dijalektike i razvoja, ali će

istobitnost svega na svijetu ostati netaknuta. Možda je Spinozin utjecaj na Marxa premalo ispitan i poznat.

Nakon Baruha Marx čita povijest religija, prikaz o crkvenim ocima i mnoga djela iz povijesti umjetnosti. Christoph Meiners poučio ga je kakvih je sve neljudskih pojava bilo u raznim religijama svijeta. Barbeyrac je opisao moral starih otaca kao protuprirodan. Böttiger ga je proveo kroz azijske religije, sa svim faličkim, zmijskim i lunarnim kultovima, s obredima čišćenja i strašnih žrtava. A usporedba kršćanske umjetnosti s ostalima, pa onda umjetnosti uopće s religijom, uvjerila je Marxa da je i kršćanska umjetnost isključivo djelo mašte i fabuliranja, bez razumske osnove.

4. DIO PUTA S FEUERBACHOM — A DALJE SAM ...

Evo nas u 1842. Ova godina donosi »značajan preokret« u Marxovu ateizmu. Marx se spustio do dna Feuerbachova djela »Das Wesen des Christentums«. Feuerbach odvlači Marxa od Hegela, otkriva mu čovjeka, a Marx misli da je tada spoznao što je humanizam.

Ne zaboravimo da je Karl postao ne profesor — nego novinar! Našao se okružen teškim pitanjima, koja su izvikivala strahotu »kršćanske« pruske države. Njegove religiozne kritike udaraju u tlo stvarnosti. Da se popravi opće zlo stanje, zaključuje mladi Marx, nije dosta laicizirati i »razreligionizirati« ustanove. Treba očistiti i bezbožno dezinficirati ljudsku savjest!

Zato je njegova suradnja u Rugeovim »Rajnskim novinama« uperena i protiv katoličko-klerikalnih »Kölnskih novina« i protiv svega ondašnjeg stanja. Marx je bio urednik lista od sredine listopada 1842. pa do ukinuća (31. III 1843). U to vrijeme razvio je neobičnu djelatnost.

Feuerbach je bio pravo otkriće. »Svi smo bili začas feuerbachovci«, piše 50 godina kasnije Engels. Plenge misli, da je utjecaj bio za Marxa presudan. Rawidowicz drži, da je ipak Hegel prevladavao i dalje (W. 115). Feuerbach je bio opasan za svaki oblik mistike. Nije trpio hegelovske racionalne mistike nipošto. Srce je njegova mišljenja — pitanje religije. Ne bavi se Spinozinom supstancijom, niti Kantovim i Fichteovim Ja, niti Schellingovom uspavanom i probuđenom prirodom, niti apsolutnim Hegelovim Duhom. Motri »stvarno biće ili točnije — jedino realno biće koje postoji, ens realissimum, čovjeka ...« piše u svom Predgovoru. Teologiju treba raskrinkati i pokazati da je zapravo iznakažena antropologija. Bit je religije, kao što je i Schleiermacher mislio, u osjećaju. Taj osjećaj treba pročistiti, izlukšijati ga pomoću razuma. Teolozi dršku misleći da će se srušiti zgrada svijeta, ako se poruši njihova baraka (BR. 350). Ali rušiti laž znači graditi istinu. »Svijest o Bogu — svijest je što ju je čovjek imao o samome sebi... Ono što čovjek smatra Bogom, to je njegov duh, njegova duša; i duh, duša, srce čovjekovo — to je njegov Bog!« Feuerbachova misao tumači dalje, kako čovjek sebe otuđi, osiromaši na račun osjećajne izmišljotine. Patološki se izvrne, izgubi se u pomišljenom, nestvarnom svijetu. Otuđen sam sebi stvori si sliku tobožnjeg Boga, pravog krvnika i vampira, koji mu siše krv.

Marx je razumio Feuerbacha: ne treba religiju uništiti, nego je pravo protumačiti i staviti onamo gdje joj je mjesto. Nova religija — religija je čovječanstva. Nova ljubav — ljubav prema čovjeku! Čovjek je čovjeku Bog! Ne treba posrednika. Krist je ionako simbol ljubavi, »koju goji čovječanstvo prema samome sebi«. Marx nije svega apsolutno prihvatio. Ali su ga dvije ideje oduševile: čovjek je središte ljudskog interesa — i religija s Bogom transcendencije čovjekovo je tužno otuđenje. Feuerbach mu dobro dolazi kao kritički rušilac kršćanskih dogmi. Mjesto kršćanstva nastupa kultura, napredak, filozofija, koja izgrađuje »zemaljsko nebo« (Das W. 294).

U tom antropocentrizmu otkriva Marx novu dimenziju povijesti i svijesti. To je zov na revoluciju, koja mora spasiti izgubljenog čovjeka. Walter Theimer (Der Marxismus, 1957. p. 33) tvrdi da je »Marxova kritika religije u biti počivala na Feuerbachu... Bogovi su čovjekova tvorevina... sam čovjek mora ostati u središtu filozofije.«

U tom se duhu Marx tuče protiv zakona o cenzuri, kojim je bila zaštićena vjera. Poručuje Prusima da moraju birati: ili državu koja će biti slobodna, ili državu kojom će diktirati religija. Država se mora zasnivati na razumu. Religija počiva na fanatizmu. Polemičkom egzegezom Marx neobično točno hvata nelogičnosti u odnosima države i religije (W. 121). Sve jače naglašava dvije domene — čovječju razumnu i religioznu umišljenu. Pravi moral počiva na čovjekovoj autonomiji (sjetimo se Kanta, Fichtea pa i Spinoze!). Religija se ukorijenila na heteronomiji. Ona je u biti otuđenje.

Braneći nadalje slobodu štampe, Marx napada »vođe« koji se skrivaju pod religiozni plašt sa svojim političkim tendencijama. Plemstvo se gubi u teoriji onostranoga (Theorie des Jenseits), mjesto da otvoreno gleda u praksu. Zašto ne bi stvarno pomogli čovjeku i popravljali tolike nepravde? Marx je, vidimo, otišao dalje od Feuerbacha: religija za njega postaje nemoć i užas, jer je protiv ispravne prakse! U listopadu 1842. brani drvokradice, jer su — veli — kao ljudi vredniji od svake stvari, pa i od drveća! U isto se vrijeme zauzima za moselske vinogradare. Njih, kaže, može zaštititi samo slobodna štampa, koja će pojedine probleme pretvoriti u opće, da ih riješi na dobro svih prignječenih.

Napao je žestoko urednika »Kölnskih novina« Karla Hermesa. Hermes je zbilja puerilno tvrdio da je puerilni fetišizam ljudima od koristi. Marx je jetko odgovorio da to znači Boga sniziti ispod čovjeka. To znači »zoolatrijom« od životinje načinita boga! To je put u religioznu zoologiju! U toj borbi traži Marx slobodu za filozofiju, koja se ne veže uz državne i narodne sisteme kao religija nego vrijedi za sve, jer je istina za sve. — Pišući o brakovima i razvodima, Marx kaže da religiozno zakonodavstvo ne može biti dobro. Brak se mora sklapati i razvoditi slobodno, bez ikakve prisile. — Braneći se u isto vrijeme od berlinskih »freiera«, slobodara — Marx priznaje da kritizira vjeru, ali u okvirima politike, a ne obratno. To odgovara novinarskom pozivu. Uostalom, religija nema sadržaja, »jer ne živi od neba nego od zemlje, i jer se ruši čim se poruši apsurdna stvarnost kojoj služi kao teorija« (MEGA I, 1/2, 286).

»Labuđim pjevom« u novinama osuđenima na smrt Marx iznosi »humanu« kritiku religije. Šest godina kasnije priznaje, da tada nije razumio ni komunizma ni socijalizma ni drugih socijalnih pokreta. Odbacivao je religiju jednostavno u ime razuma i filozofije, koja brani slobodu i nezavisnost čovjekovu. Utjecaj prosvjetiteljstva bio je jači od utjecaja engleskog pragmatizma, koji postupice nadire da zavlada Marxovom teorijom prakse.

»Prije 1842. Marxov stav nije uopće originalan. Sudjeluje u povišenom racionalizmu sredine u kojoj živi, usvajajući buržujski liberalizam hegelovske ljevice. Razvija prometejsku temu kako bi ozloglasio bogove, koje optužuje da su prigušili čovjekovo dostojanstvo« (W. 138).

5. PREMA »SRCU MARKSIZMA«

Osvanu proljeće 1843. Proljeće i za Marxovu misao. Do sada je religiju gledao kritički, ali na proplancima uma. Od sada će je gledati na stvarnom području života. Na putovima i raskršćima socijalnih i političkih problema. Pod vidnim kutom povijesnog razvoja. U to doba Marxova je ženidba s krasnom Jenny von Westphalen dovršila bolni čin sentimentalne drame. Dolazak u Pariz i susret sa socijalističkim pokretom pomiče debeli zastor i otkriva golemu dramu nove povijesti. U 1843. godini zbiva se, kaže W. (142), »une métamorphose décisive — odlučna preobrazba«. Ona će probiti na svjetlo dana u Marxovoj glasovitoj »Kritici Hegelove filozofije prava«. Vidjet ćemo kasnije, kakav je to bio obračun s Učiteljevom filozofijom. Obitelj i društvo — sad ih Marx pomalo poznaje iz iskustva! — nisu samo nužni momenti s obzirom na državu kao najsavršenije očitovanje Duha. To su — uviđa Marx — samosvojne vrijednosti i stvarnosti. U Hegelu počiva čudna panteistička i logička mistika. Marx želi odagnati maglu u kojoj se teško diše. On prepisuje cijele retke prema Feuerbachu, ali je sve stvarniji: mjesto nebuloznih ideja gleda dnevne oblike života. Protiv Hegelove neodredene općenitosti želi spasiti čovjeka. Kuša pronaći u pojedinačnoj egzistenciji, i to u svakoj pojedinoj, njeno specifično i generičko određenje. Htio bi dirnuti bit čovjekovu i njen poziv u povijesti, kakva doista jest. To će biti, kaže W. (146), »srce marksizma«.

Feuerbachu bez ustručavanja Marx spočitava da »odveć veliko značenje pridaje prirodi, a premalo politici«. Otkrivajući čovjekovu nedovršenost prvi put navodi riječ »Entfremdung — otuđenje«. Političko, dakako, u prvom redu, jer se čovjek pojedinac nije uskladio s vlašću nad zajednicom. Marx je navalio na birokraciju, tog neuspjelog posrednika između vlasti i pojedinca. Naziva je »republikom-svećenikom«! Javlja se ideja o šteti privatnog vlasništva, koje je i samo izraslo u nešto sakralno, opojilo se religioznim parfemom, i od čovjeka stvara egoista. Život se — misli Marx — može obnoviti jedino kroz pravu demokraciju (die wahre Demokratie). Ona mora birati između Boga i čovjeka. Hegel polazi od države, toga izričaja Duha i Boga; Marx polazi od čovjeka, koji izražava stvarnost i narav. »Kao što ne stvara religija čovjeka, nego

čovjek religiju, tako ni ustav ne stvara narod, nego narod ustav.« Demokracija se prema drugim političkim sistemima odnosi kao kršćanstvo prema drugim religijama. Demokracija i kršćanstvo ostaju posljednji na poprištu — to su sistemi kat exohen! Prava demokracija izbavlja čovjeka iz svakog ropstva i računa sa »socijaliziranim čovjekom — der sozialisierte Mensch!«

Potrebno je stvoriti »slobodan svijet demokracije«, piše u svibnju 1843. Rugeu. U srcima ljudi treba »probuditi osjećaj ljudskog dostojanstva... što ga je kršćanstvo isparilo u nebeskim parama...« I jer sve forme državnosti hvataju vezu s religijom, treba razoriti svaku dosadašnju religiju! I jer monarhija napose oblikuje nakaznog »onečovječenog čovjeka — entmenschte Mensch«, treba porušiti sva prijestolja! Čuju se zvuci iz Manifesta. Obara se, vidimo, čitav jedan svijet. U Marxovu srcu razgara se revolucija.

Marx analizira stanje ropstva. Zacrta stazu povijesnog napretka. Oslobođeni naime robovi unose ravnotežu i pokreću naprijed. U svemu. Gospodari ili otvrdnu, pa ih je lako maknuti, ili se iskvare i pomru.

Marx mnogo čita, čita i studira, u pet bilježnica notira misli o povijesti. Oduševljen francuskom revolucijom, prebacuje kameru duha na sve svjetske revolucije — englesku, poljsku, američku... Zanimaju ga socijalni udesi i promjene u raznim narodima i krajevima. Hegelove misli, da je moguće pomiriti protivnosti, koje izvlašćuju čovjeka i narode, smiješne su me. Vađi iz Rousseaua 103, a iz Montesquieua 109 mjesta! Povijest mu pokazuje svoje pravo lice: borbu za život. Filozofija kao da sama želi postati praktična, a to znači — preobražaj, revolucija, novost. Marx piše Rugeu, da ne zna kako će letjeti budućnost, ali zna da sve treba podvrći kritici (die rücksichtslose Kritik alles Bestehenden). Zato raskida prijateljstvo s Bauerom, koji se izgubio u »mistici«. I jer treba s neba sići na zemlju, začu u srce svakog čovjeka i oslikati ljudima pravo stanje, Marx traži saveznika. U tome će mu pomoći socijalizam.

Prvi su (francuski) socijalisti bili filantropski i deistički raspoloženi. Marx je zagazio u vode socijalizma 1844. Ali on želi skrenuti cijelu struju. Prema njemu socijalizam i religija ostaju nepomirljivi dušmani. Saint-Simonova kritika države Marxu je poznata, ali njegovim popuštanjem Bogu nije zadovoljan. Proudhonu se zadivio, da ga poslije tri godine s gorčinom napadne i napusti. Čini se da je Marxa prilično »uhvatio« s njemačke obale »komunistički rabin« Moses Hess. Bliska revolucija, mesijanska uloga proletarijata, dokinuće privatnog vlasništva, otuđenje preko politike i religije... te su burne teme Hessovih spisa Marxu bile ugodne. On bi želio s Hessom, Židovom kao što je po krvi bio i sam, osloboditi čovječanstvo — i to korjenito, za svagda. Kako je razdor i kaos nastao zbog političko-socijalno-ekonomskih nepravdi, valja početi s preporodom upravo tu. Tako je Marx dozrio do ideja, kojima će iskritizirati Feuerbacha. Poznate su njegove »teze o Feuerbachu«, njih 11. Poznat je njihov sadržaj. U njima kao da je in nucleo, ideološki sažeto, čitav Marx. On otklanja Feuerbacha u prvom redu zato, kako

kaže posljednja, 11. teza, jer je i filozof iz Bruckberga svijet samo drugačije tumačio, a nije ga — mijenjao! Radi se o tome, da se svijet stvarno — promijeni.

Marx je pošao hrabro dalje.

6. RELIGIOZNO OTUĐENJE I APSOLUTNI ATEIZAM

Upoznavši točnije svijet, svijest i povijest, može Feuerbacha nazvati »kritičkim teologom«. On je Boga bacio na zemlju, zatvorio u čovjeka, ali je tu i ostao. Marx želi da se religiozno otuđenje riješi do kraja (Calvez, 88). Misli su sve jedrije, sve dinamičnije. Nemoguće je samo političkom slobodom osloboditi čovjeka od religioznih predrasuda. Religija živi nametnički na tako različitim političkim sistemima. Treba dokinuti svaki tip države, kaže Marx, kako bi čovjek doživio potpunu slobodu. Istom će tada egoizam religije postati suvišan.

U Kreuznachu i Parizu piše Marx poznatu raspravu o »židovskom pitanju«. I opet napada na dvije rasprave B. Bauera o problemu, koji je iskočio osobito u Porajnju. Bauer naopako misli da će politička emancipacija uništiti religiju: u Sjedinjenim Državama religija i politika voze odijeljeno, a ipak je državni život prilično religiozan, piše Marx. Nije dovoljno potisnuti religiju, da se država oslobodi; niti je dovoljno laicizirati državu, da pobjegne religija. Za Marxa je religiozno ropstvo — ropstvo »drugog reda«. Prvobitno je ropstvo ono političko. Političko je otuđenje, ako ga do dna shvatimo, u punom smislu religiozno. Dokle god jedna država ostaje medium, sredstvo, da se čovjek pod njenom prisilom proglasi vjernim ili nevjernim, ostaje nužno u središtu religioznih pitanja. Čovjek u takovu sistemu polaže svoju osnovnu slobodu i spontanost u državu, makar i kroz nevjeru, kao što vjernici svoju polažu u Krista.

Čovjek se razvija u krilu monističke realnosti, kao što je i Hegel govorio. Ali je urastao svim korijenima bića u materijalne uvjete, bez rodbinstva s teško definiranim hegelovskim Duhom. Mora se izdići do vlastita stvaranja, autokreacije. A to je radikalni ateizam. Mora provesti povijesni preokret uz pomoć socijalističke revolucije. A to je nestanak države i klasnog poretka.

U državi, imaginarnom svemoćnom biću, čovjek se gubi kao građanin. Gubi se u bezimenosti svog privatnog života. U nestanku svoga ljudskog bitka. Pod egoističnim vidom buržoazije atomizira se i ništi. Religija obilno potpomaže čovjekovo izvlašćenje. Ona je »sfera egoizma, izražaj koji čovjeka dijeli od njegove komunitarne biti, od njega samoga i od ostalih ljudi.« Čovjek se kao generičko i slobodno biće neumoljivo briše.

Marx jasno spoznaje snagu ternara, kroz koji čovjek prolazi i dolazi do spasenja: izgubio se otuđenjem, shvatio je da je otuđen, vraća se napokon svojoj iskonskoj biti (Zurückführung). Potpuna sloboda sviće čim se riješi i političke i religiozne alijenacije. Suzbiti egoizam — znači suzbiti religiju. Ona je i u židovstvu i u kršćanstvu (vrhunac židovstva)

zaštita egoizma. Židovstvo preko Veräusserunga (prodajom) čovjeka prodaje, stavlja ga kao nevrijednost među novac; kršćanstvo uz pomoć Entäusserunga (otuđenja) cijepa čovjeka od njega samoga i od prirode. Marx želi da se mjesto »novca i Boga« iznova rodi — čovjek!

Mada su »Njemačko-francuski godišnjaci«, u kojima Marx piše svoje rasprave, bili »nedonošče« (Mehring, 77), Karlu je pošlo za rukom da u jednoj oduljoj raspravi stigne na vrhunac svoje ateističke misli. Kasnije će je proširiti, primijeniti na pojedine prilike i pojave, ali je bitno neće izmijeniti.

Dogledavši bit francuskog socijalizma, upoznavši više komunističkih spisa, Marx nije bio zadovoljan. Daje se na studij Hegelove filozofije prava i u veljači 1844. izdaje raspravu »Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie« — Kritika Hegelove filozofije prava. To su morale biti samo uvodne misli. Nastavka Marx nije napisao. Wackenheim u tom sastavku vidi »navještaj« Komunističkog manifesta od kog nas dijele još 4 godine.

Kritika je zaoštrena, gotovo nemilosrdna. Marx kao prorok stoji na granici: treba ne samo misliti, treba djelovati! Mjesto teorije — počnimo s praksom! Doduše, djelovanje će se vazda izjaloviti i svijeta nećemo nikako okrenuti, ako nije dovršena kritika religije. Zato Marx na nekoliko stranica ispisuje najoštriju kritiku religije, što je ikad bila napisana. »Za Njemačku je — kaže — kritika religije u biti završena. (Marx misli na sva djela Bauera, Straussa, Feuerbacha, Hessa...). A kritika religije nužno je uvjet svake kritike.« Gledajući otvoreno sve pojave — države, industrije, novca, kulture — naglašava da je glavni problem modernog vremena odnos industrije i novca prema politici i životu. Marx uočava rađanje mamonskog svijeta, koji želi anonimnim silama zavladati sudbinama.

Feuerbach više nema što kazati. Seoski se filozof iz Bruckberga okomio i na filozofiju samu. »Vitezovima pamuka i junacima željeza« Marx dovikuje da ne mogu dokinuti filozofije, a da je istovremeno ne stvaraju! Baueru poručuje, da svojim ostvarenjem filozofije tu istu filozofiju dokida! Marx je sav u pogonu prakse, koja izbija iz ljudske zdrave misli. Teorija prestaje prazno odzvanjati kao teorija, čim zahvati mase i pokrene ih prema novom praktičnom životu. Feuerbach i njemu slični zastadoše na putu, jer blijedo razmišljaju o čovjeku, kako čuči negdje izvan svijeta! Marx doslovce piše: »Profana egzistencija zablude kompromitirana je, čim je opovrgnuta njezina nebeska oratio pro aris et focis. Čovjek, koji je u fantastičnoj stvarnosti neba, gdje je tražio natčovjeka, našao je samo odraz samoga sebe; samo nečovjeka tamo, gdje traži i mora tražiti svoju istinsku stvarnost. Temelj kritike religije glasi: čovjek pravi religiju, religija ne pravi čovjeka. Religija je doduše samo-svijest i samoosjećanje čovjeka, koji sebe ili još nije stekao ili se već potpuno izgubio.«

U ovim riječima nazire Wackenheim (184) dvije stečevine mladoga Marxa: smisao za stvarnost i smisao za čovjeka. Možda je tu bliži Hegelu nego Feuerbachu. Samo mjesto Hegelova Duha, koji bi morao sve izmiriti, Marx pokazuje socijalnu stvarnost čovjekove prirode, koja nezaustavno

tjera dalje. Javlja se, i to priznaju svi poznavaoi Marxove misli, »originalnost marksističke kritike svake religije«. Nadahnut jače od Spinoze, Hegela i Feuerbacha, Marx ovako razmišlja: »Ali čovjek nije apstraktno biće koje čuči izvan svijeta. Čovjek — to je pravi čovjekov svijet, država, društvo. Ta država, to društvo proizvode religiju, izopačenu svijest o svijetu, jer su oni izopačeni svijet!« Religija je uhvaćena škarama kritike koja pogađa stanje u kome je rođena. Nadolaze riječi zbite, odsječene, bez priziva. Mogli bismo ih nazvati »katekizmom« pravoga marksizma: »Religija je opća teorija ovoga svijeta, njegov enciklopedijski kompendij, njegova logika u popularnom obliku, njegov spiritualistički point d'honneur, njegov entuzijazam, njegova moralna sankcija, njegova svečana dopuna, njegov opći razlog utjehe i opravdanja. Ona je fantastično ostvarenje ljudskog bića (die phantastische Verwirklichung), jer ljudsko biće ne posjeduje istinsku stvarnost. Borba je, dakle, protiv religije posredno borba protiv onoga svijeta, čija je duhovna aroma religija.« Značajne su ovo riječi: Marxova je borba uperena protiv zla u svijetu. Religija bi valjda bila pošteđena da nije nikla i sama iz toga užasa svijeta. Religija je naime fenomen jednog patološkog stanja, što ga treba liječiti. Ona je »najkarakterističniji simptom i najbjedniji lijek« čovjekove stvarnosti, koju treba izmijeniti.

»Religijska je bijeda, nastavlja Marx, djelomično izraz stvarne bijede, a djelomično protest protiv stvarne bijede.« Zato će mnogi marksisti pohvalno govoriti o počecima kršćanstva; kadikad će se diviti, kao i sam Marx, Kristu, »koji je ljubio djecu«, i Franji Asiškemu, koji je pomagao sirote. Ali će javno žigosati izdaju prvobitne nakane i kršćanstvo progoniti zbog suvremene nemoći. Možda bi se ovdje mogao započeti plodan dijalog, kad bi kršćani pokazali istu upornu volju i zalaganje za dobrobit čovjeka, kao što je Marx poželio od svojih pristaša, a Krist zapovjedio svojim vjernima.

»Religija je uzdah potlačenog stvorenja, duša svijeta bez srca, kao što je i duh svijeta u kome nema duha. Ona je opijum naroda.« Religija je, vidimo, za Marxa ideologija, koju iz sebe izbacuje jedan bolesni organizam (Calvez, 91). Marx ne kani zastati na racionalnom značenju religije. Želi prodrijeti do srca općeg otuđenja, do smisla svega stradanja, do zadnjega korijena bijede. Misli mu teku logično: »Ukidanje religije kao iluzorne sreće naroda jest zahtjev njegove stvarne sreće. Zahtjev da napusti iluzije o svom stanju, jest zahtjev da napusti stanje kome su iluzije potrebne. Kritika religije jest, dakle, u klici kritika doline suza, kojoj je religija obasjanje — aureola.«

Oduzeti čovjeku narkotik — das Opium des Volks — može ga ožalostiti. Ljudi uživaju u drogama... Iz irealne opojnosti moramo dovesti ljude u normalno stanje. Mjesto privida neka vide stvarnost. Mjesto izmišljenog, nadzemaljskog svijeta — moraju osvojiti svoj, realni svijet! Mjesto Boga — moraju spoznati sebe i svoje vlastito ostvarenje!

Marx u tom duhu nadodaje: »Kritika religije čupa čovjeka iz iluzija, kako bi mislio, radio, stvarao svoju stvarnost kao čovjek, koji je došao k razumu, da se okreće oko sebe, a to znači oko svoga pravoga sunca. Religija je samo prividno sunce, koje se vrti oko čovjeka sve dok se

čovjek ne počne okretati oko samoga sebe.« Malo dalje dodaje misao da povijest mora mjesto budućeg života uspostaviti istinu o ovom životu. »I tako se kritika neba pretvara u kritiku zemlje, kritika religije u kritiku prava, kritika teologije u kritiku politike!«

Ova kritika ima pred sobom stvarnog neprijatelja. Mora biti nepoštedna i odlučna, kaže Marx. Ne pregovara nego ništi. Pokazuje zlo i pojačava ga svjesno, kako bi ga ljudi prije i dublje osjetili. Negativno mora uroditi pozitivnim, prema dijalektičkoj nauci Hegelovoj. Mesijanska uloga proletarijata bit će u tome, da proleteru sve nadahnu sviješću oslobođenja, za kojim su sami najviše čeznuli. Revolucionarna praksa dokinut će sustavno sve iluzije, otkloniti sve alijenacije. Čovjek će stajati pred nebom — i pred smrću — i pred poviješću slobodan politički, ekonomski, socijalno, filozofski i religiozno. Nalik na Boga, koga je prometejskom gestom prezira odbacio.

Ne pišemo kritike Marxove »kritike religije«. Ne donosimo suda o čovjeku, koga na pogrebu u Londonu njegov prijatelj Engels, one subote 17. ožujka 1883, orisa kao najvećeg mislioca, koji ode. Prešućujemo Marxove gromove, kojima je podrmao proletarijat i kapitalizam. Svima je poznato, što je značio za stvaranje svjetskih internacionala i za preobražaj svijeta. Htjeli smo jednostavno i nepristrano orisati put, kojim je taj duh prepun smisla za »ovostrano« ušao u sukob s »onostranim«. Iz liberalne sredine, kroz studij i sveučilišnu sredinu opojenu hegelijanizmom, upoznavajući kritike Straussa, Bauera i Feuerbacha, u dodiru sa svim promjenama ekonomsko-socijalnih struktura, Marx je religiju shvatio više izvana nego iznutra. To je sigurno. Ugledao je mnoge njene povijesne nakaznosti i neuspjeh. Gledao je religiju izvrnutu i zlo-upotrijebljenu od ljudi. Nama je žao što se nije dublje zagledao u čovjekovu narav. Što nije zastao pred čovjekovim sudbinskim pozivom u svemiru. Što nije tražio odgovor na posljednja pitanja. Da je više razmišljao nad kolijevkom, kamo upadamo i bez svoje volje; i nad grobom, kamo odlazimo možda i protiv svoje volje — možda bi zatražio svjetlo od Bića i Srca, koje jedino zna čemu kolijevke i grobovi. Spoznao bi, da znanje i odgovor na ta pitanja ne pniječī čovjeka u praksi. Bio bi radostan, jer bi shvatio Cjelinu. Ili — da se bolje upoznao s Isusom Kristom, kome je priznavao veliku ljubav prema djeci kao divno svojstvo, kako svjedoči njegova mlađa kćerka i radnik — prijatelj Lessuer (W. 50).

Pred smrt se Marx razljutio na svoje zetove. Činilo mu se, da iskripljuju njegove misli. »Longe kao posljednji proudhonist i Lafargue kao posljednji balkunjinist. Neka ih đavao nosi!« (Mehring, 520). Tada mu se omakla nezgodna riječ, da on, što se njega lično tiče, svakako nije marksist.

Nama, kršćanima, bilo bi draže da je tada kazao — da nije ateist. Ali je njegov ateizam bio apsolutan. I opoziva nije bilo.

O. MIJO ŠKVORC, D. I.

N A P O M E N A

U ovoj radnji upotrebljavao sam ova djela:

Wackenheim Charles, *La faillite de la religion d'après Karl Marx*, Paris, 1963. 355 strana. Kratica — W.

Cornu August, *Karl Marx i Friedrich Engels*, I i II svezak, preveo dr Milivoj Mezulić, Zagreb, I sv. 1958. — II sv. 1960. Kratica — C.

Mehring Franz, *Karl Marx*, prijevod, Beograd, 1958. Kratica — Mehring.

Calvez Jean-Yves, *La pensée de Karl Marx*, Paris, 1956. 664 strane, kratica — Calvez.

Theimer Walter, *Der Marxismus*, München, 1957. Navedeno pod imenom autora.

Cottier Georges, *Du romantisme au marxisme*, Paris, 1961.

Chambre Henri, *De Karl Marx au Mao Tse Tung*, Paris, 1959.

Vranicki Predrag, *Misaoni razvitak Karla Marxa*, Zagreb, 1963.

Bošnjak Branko, *Filozofija i kršćanstvo*, Zagreb, 1966. Kratica — BB.

Vranicki Predrag, *Dijalektički i historijski materijalizam*, Zagreb, 1958.

Neke sam tekstove citirao prema izboru u tom djelu. Kraticom MEGA označujemo klasično izdanje Marxovih i Engelsovih djela, što ga je izdala Marx-Engels Ustanova/Institut u Moskvi od 1927. do 1932.